

# Post-Modernizm ve Hukuk

Hakemli Makale

**Mustafa Serhat KAŞIKARA\*, Seher KAŞIKARA\*\***

Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Uluslararası Hukuk ABD.

Av. Okt., Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uzaktan Eğitim ABD Doktora Öğrencisi.

***Prof. Dr. Dr. Mehmet YÜKSEL'in aziz hatırasına...***

---

## İÇİNDEKİLER

---

I. Giriş . . . . .	499
II. Post-modernizm . . . . .	499
A. Tarihsel Süreç . . . . .	499
B. Kavram, Savunu ve Söylem . . . . .	503
III. Post-modernizmin Hukuka Yansımaları . . . . .	507
A. Hukukun (ve Adaletin) Ne Olduğu Üzerine . . . . .	509
B. Hukuka Yöneltilen Eleştirilerin Eleştirisi . . . . .	513
IV. Sonuç . . . . .	515

---

**ÖZET**

---

1960'ların sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlayan post-modernist söylem tartışmalarının, özellikle modern topluma ve akla yöneltilen eleştiriler çerçevesinde güç kazandığı söylenmektedir. İlk olarak, Fransa'da sanat, ABD'de ise mimarlık alanındaki son gelişmeleri anlatmak üzere ortaya atılan bu söylem, giderek diğer sosyal bilimlerde de yer bulmaya başlamıştır. Kimilerine göre siyasî bir ideoloji, kimilerine göre geçmişe bir başkaldırı, kimilerine göre düzensizliğe kapı aralayan bir boyut, kimilerine göre ise temeli olmayan mesnetsiz bir iddia... 1970'ler ile 1990'lar arasında doğduğu kabul edilen «post-modernizm», dünya gündemine olduğu kadar hukuk gündemine de damgasını vurmuştur. Bu popüleritesine nazaran, post-modernizmin, tam olarak tanımlanmış bir kavram olmadığı da belirtilmelidir.

Bu çalışmada, post-modernizmin söylemine ve çözüm önerisine değinilmeye çalışılarak söz konusu akımın, hukuka yansımaları ve hukuk pratiği açısından nasıl yorumlandığı, incelenme konusu yapılacaktır.

**Anahtar Kelimeler**

Post-modernizm; Modernizm; Rasyonalizm; Amerikan Hukukî Realizmi; Eleştirel Hukuk Çalışmaları.

---

**ABSTRACT**

---

**Post-Modernism and Law*****In Loving Memory of the Honourable Prof. Dr. Mehmet YÜKSEL...***

It is said that the discussions of the post-modernist discourse, which began to emerge towards the end of the 1960s, have gained strength, within the scope of critics especially directed to modern society and mind. This discourse, which was firstly introduced to describe the arts in France and the recent developments in the field of architecture in the United States, has had an increasing coverage in other social sciences. According to some, it is a political ideology, a rebellion against the past, a dimension that is open to irregularity or a manifestly ill-founded claim to the others... "Post-modernism", which is considered to have originated between the 1970s and the 1990s, has left its mark on the law as much as the global agenda. With regard to its popularity, it should be noted that post-modernism is not a fully defined concept.

In this study, it will be aimed to touch on the discourse of post-modernism and its solution proposal, and the current trend in question will be examined on its reflections on law and interpretations on legal practice.

**Keywords**

Post-modernism; Modernism; Rationalism; American Legal Realism; Critical Legal Studies.

## I. GİRİŞ

*“Avrupa’da bir hayâlet geziniyor: Post-modernizm... Post-modern hayâletin dokunmadığı neredeyse tek bir entelektüel faaliyet alanı yok. Bu hayâlet, mimariden zoolojiye kadar her kültürel disiplinin üzerinde iz bırakıyor; biyoloji, ormancılık, coğrafya, tarih, hukuk, edebiyat ve tüm sanat dalları; tıp, siyaset, felsefe ve benzerlerine kadar uzanıyor. Ancak bu şekilsiz varlık gene de bir hayâlet ve oldukça korkunç bir hayâlet olarak kalıyor.”*

**Thomas D. DOCHHERTY**

**K**imilerine göre siyasî bir ideoloji, kimilerine göre geçmişe bir başkaldırı, kimilerine göre düzensizliğe kapı aralayan bir boyut, kimilerine göre ise temeli olmayan mesnetsiz *-hattâ, beş para etmez(!?)*- bir iddia olarak karşımıza çıkan **«post-modernizm»**, doğduğu 1970’ler ile popülerlik kazanarak yükseliş trendini yakaladığı 1990’lar arasında *-ve günümüze değin-* gündeme damgasını vurmuştur.

Bu çalışmada, post-modernizmin genel düşüncesine ve söylemine değinilmeye çalışılacak ve bu *akımın* yahut *söylemin* yahut *düşüncenin*, hukuka yansımaları ve hukuk pratiği açısından nasıl yorumlandığı, incelenme konusu yapılacaktır. Bunu ele alırken, kavramla bağlantılı diğer bazı kavramlara ve pek tabii biraz da tarihsel sürece genel olarak değinilecektir.

Genel olarak bakıldığında ve öncelikle ifade etmek gerekirse, post-modernizm kendi içerisinde *tutarlı* ve *tektip* bir tanıma sahip değildir. Bu durum, aynı zamanda kavramın değerlendirilmesini de doğal olarak zorlaştırmaktadır. Bu da, bu çalışma esnasında bazı zorlukları beraberinde getirmiştir. Söz konusu durum nedeniyle, bu çalışmada, kavramın esas söylemine ilişkin önem arz eden bazı hususlara değinilmekle yetinilecektir.

Yine belirtmek gerekir ki, post-modernin ne olduğuna ilişkin sorun, onun mahiyeti açısından tutarlı bir cevabın veril(e)memesi nedeniyle, onun açıklanabilmesini de kısıtlamaktadır. Bu yüzden, okuyucu açısından derin araştırmalara dalmak, kaybolmak pahasına da olsa, okuyucuların kendisine bırakılmıştır.

## II. Post-modernizm

*“Bu post-modernizmin ne menem bir şey olduğu hâlâ açık değildir. Gerçekten de post-modernizmin göze çarpan özellikleri arasında açıklığa rastlamak olanaksızdır. Her şey bir yana, açık olan şu ki, ‘post-modernist inancın 39 ilkesi’ ya da ‘post-modernist manifesto’ diye bir şey yok ki, ona bakıp içerdiği tasarımları tam anlamıyla belirleyebildiğimizden emin olalım.”*

**E. GELLNER**

### A. Tarihsel Süreç

*“Post-modernizm ilk olarak ne zaman başladı?”* sorusuna verilecek cevap, aynen kavramın kendisi gibi müphem ve tartışmalıdır. Fakat buna rağmen, kavramın gelişimi

hakkında II. Dünya Savaşı'ndan günümüze değin gelen süreç, onun tarihsel gelişim süreci olarak ele alınabilir.<sup>1</sup> Bununla birlikte, kavramın kökeni veya post-modern dönemin öyküsünün başlangıcının ise, *Rönesans* ile *Reform* hareketleri ve bunların sonucunda gelen *17. yüzyıl Rasyonalizm*<sup>2</sup> şeklinde ifade edildiği görülmektedir.<sup>3</sup> Bunun nedeni, 17. yüzyıla damgasını vuran ve büyük bir anlayış değişikliğine meydan veren *Descartes*, *Spinoza* ve *Leibniz* gibi *Rasyonalistler*, geometrik yöntemi ve akli kutsayarak insanın, doğruyu akıyla bulabileceğini ve böylece kendi ayakları üzerinde durup doğal olaylara yahut doğaya hükmedebileceğini öne sürmüşlerdir. Bu iddia, akabinde gelecek olan *Aydınlanma Düşüncesi* ile somut bir gerçek olarak kabul edilerek âdeta sloganlaştırılmış ve bunun sonucunda da insan, «doğa» ve «Tanrı» karşısında tabiri caizse *rüştüni ispata* girişmiştir.<sup>4</sup> Bu başkaldırı sonucunda, kendi ayakları üzerinde durabilen insanın, artık her tür esrarı bilmeye cüret edebileceği ikrar edilmiştir.<sup>5</sup> Diğer bir deyişle, bu durum, dönemin Kilise geleneğinden gelen ve Protestan tecrübesinden esinlenen modern felsefenin temel dinamiğinde yer alan Rönesans hümanistlerince

1 "Bu çalışmayı, kendisini tanıtmaktan şeref duyduğum çok değerli hukukçu ve de sevgili doktora danışmanım olan Mehmet YÜKSEL Hocam'a ve onun aziz hatirasına atfedyorum." Mustafa Serhat KAŞIKARA.

2 HEPER, Altan, "Postmodernizm ve Hukuk -Kısa Bir Bakış-", **Hukuk Kuramı**, Yıl: Mart-Nisan 2015, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 2. "İhtilâflı ve kafa karıştırıcı bir terim olan post-modernizm ilk defa Batı mimarisindeki deneysel hareketleri ve genel olarak kültürel gelişmeyi betimlemek için kullanılmıştır. Post-modern düşünce başta Kıta Avrupası'nda, özellikle Fransa'da ortaya çıktı ve Anglo-Amerikan dünyasında bir norm hâlini alan akademik siyaset teorisine bir meydan okuyuşu teşkil etti. Esas kaidesi moderniteden post-moderniteye doğru algılanan toplumsal bir değişimde ve bununla alâkalı modernizmden post-modernizme doğru kültürel ve entelektüel değişimde yatar. Modern toplumlar, toplumsal kimliğin büyük ölçüde kişinin üretim sistemi içindeki konumuna göre belirlendiği endüstrileşme ve sınıf toplumu ile yapılandırılmış olarak görülür. Öte yandan post-modern toplumlar gittikçe parçalanmış (fragmented), bireylerin üreticiden tüketiciye dönüştüğü ve bireyciliğin sınıf, din ve etnik bağlılıkların yerini aldığı çoğulcu "bilgi toplumlarıdır". Post-modernite, bu nedenle, bir toplumun gelişmesinin artık imalât endüstrisine bağlı olmadığı, fakat daha çok bilgi ve iletişime dayandığı post-endüstriyalizm ile ilişkilidir." HEYWOOD, Andrew, **Siyasetin Temel Kavramları**, Adres Yayınları, Ankara, 2012, s. 137-138. "Postmodernizmin felsefi kökenleri on dokuzuncu yüzyılın sonlarına, Nietzsche'nin yazılarına kadar götürülebilir de, 'postmodernizm' kelimesi ilk kez 1930'larda modernizme hafif bir karşı duruşa işaret maksadıyla kullanılmıştır." THOMAS, Helen / WALSH, David F., "Modernlik/Postmodernlik", **Temel Sosyolojik Dikotomiler**, Çev. Mehmet Süheyl ÜNAL, Ed. Chris JENKS, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 2002, s. 495.

3 17. yüzyıl Akıl Çağı olarak bilinir. Bu çağın yöntemi ise günümüzden farklı olarak geometrik yöntemdir. Euklides'in "Elementler" adlı kitabında kullanmasından adını alan bu yöntemde, en basit ve temel öğelerden başlanılarak adım adım ilerleyerek karmaşık sorunlar çözümlenmeye çalışılır. Sonunda varılan çözüme itiraz edilirse en basit ilk aşamaya geri dönülerek varılan sonuç kanıtlanabilir. Günümüzde deney ve gözlem yöntemi esas olduğundan geometrik yöntem eski prestijini kaybetmiştir. Bkz.: TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, "İki Soruda Post-modernizm ve Hukuka Yansımaları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl: 2003, Cilt: LXI, Sayı: 1-2, s. 177, dn. 3.

4 TÜRKBAĞ, 2003, s. 177.

5 Modern felsefeye göre, " 'Akınlı kullanabilme cesaretini göster!' sloganıyla yola çıkan aydınlanma -kendi tanımlamasıyla- insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Sözünü ettiği bu ergin olma durumu ise; insanın kendi akınlı başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmasıdır. Kant'a göre aydınlanma çağı akınlı önündeki perdelerin kaldırılacağı insanın erginlik dönemine ulaşmasıdır." BUHR, M. / SCHROEDER, W. / BARCK, K., **Aydınlanma Hareketi ve Felsefesi**, Çev. Veyse ATAYMAN, Birim Yayınları, İstanbul, s. 213'ten aktaran TABANOĞLU, H. Serdar, "Postmodernizm ve Hukuk 'Boyutlar Arası Bir Geçişe Yaklaşım Denemesi'", **Genç Hukukçular Hukuk Okumaları**, Yıl: 2015, s. 446.

«Tanrı'nın yerine insanı koyma» şeklindeki *insanı, evrenin merkezine yerleştirme* çabaları; yani «insan merkezli düşünce» (insanmerkezcilik) (*anthropocentrism*) olarak ifade edilebilir.<sup>6</sup>

Aydınlanmanın meydana getirdiği bu coşku ve bunun doğurduğu bilimsel merak ve bilme heyecanına, *liberalizmin* de eklenmesiyle, Avrupa'da gerek düşünsel gerekse maddî anlamda benzerine az rastlanan bir ilerleme yaşanmıştır. Bu gelişmelerin yaşandığı dönemlerde, *Sanayi Devrimi* patlak vermiş ve ilerleme sürmüştür. 17. yüzyılın, insan aklına ve geometriye atfettiği öncelik ve bunlara verdiği önem, Aydınlanma ile birlikte yerini gözlem ve deneye bağlı bir «metodolojik akıl» anlayışına bırakmıştır. Böylece, 17. yüzyılda yaşanan süreç, 19. yüzyıl itibarıyla yerini *Akıl Çağı*'ndan, deney ve gözlemin önplanda olduğu ve bir nevi doğanın matematikleştirilmesine giden *Pozitivizmin Çağı*'na bırakmıştır.<sup>7</sup>

Modernizm öncesi döneme denk gelen Pozitivizmin Çağı'nda, iki ilkeye büyük önem atfedildiği görülmektedir. Bunlardan biri *düzen*, diğeri ise *ilerleme* olarak ifade edilmektedir. Bundan kastedilen ise, bilimlerdeki ilerlemenin sonsuza dek süreceği ve bu ilerlemenin de insanlığa her bakımdan daha iyi bir dünya ve yaşam olanağı sunacağıdır. Diğer bir ifadeyle, bu düşünceye göre, söz konusu ilerleme ve gelişim, bireysel ve toplumsal yaşam açısından ahlâk ve hukuku yükselterek (veya daha iyi bir hâle sokarak), dünyayı daha yaşanılabilir duruma sokacak, hattâ dünyayı bir *yeryüzü cenneti* hâline getirecektir. Fakat bu iddia, daha 1900'lerin ilk yıllarında yaşanan iki Dünya Savaşı ve bu savaşlarda pozitif bilimsel yöntemlerle bulunan silâhların, tarihte benzeri görülmemiş kısımlar için kullanılmasıyla ve de dünya çapında meydana gelen sosyal dengesizliklerin artmasıyla birlikte, kendisini acı bir şekilde çürütecek ve Batı Dünyası'nda hâkim olan iyimser havayı, tersi durumuna çevirecektir.<sup>8</sup>

Böylesi bir ortamda, bilimin ve teknolojinin yaşattığı dramatik sefâlet biçimi, insanların

6 LERNER Robert E. / MEACHAM, S. / BURNS, E. M., **Western Civilizations**, 13th Edition, W.W. Norton & Company, New York, **1998**, s. 635'ten aktaran TÜRKBAÇ, **2003**, s. 177.

7 BAUMAN, Zygmunt, **Postmodern Etik**, Çev. Alev TÜRKER, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul, **1993**, s. 35; TABANOĞLU, **2015**, s. 446; YÜKSEL, Mehmet, **Modernite Postmodernite ve Hukuk**, 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, **2004**, s. 5 vd.. "Heidegger'in, Protagoras'tan ödünç alarak dediği gibi; artık her şeyin ölçüsü ve ölçütü, (Tanrı değil) insandı. İndirgemeci de olsa diyebiliriz ki, tüm modern, aydınlanma ve hümanizm felsefesinin özü, sözü edilen bu "antropocentric" [anthropocentric] yani insan merkezli, insanın her şeyin referansı, anlam kaynağı yani gösterilen olduğu bir dünya tasavvuruydu. Habermas'ın da dediği gibi, modernite insanı tüm yaratıkların merkezi ve ölçütü hâline gelmesi olgusuyla tanımlanır. İnsan subjektumdur. Tüm varlıkların altında yatandır. Yani modern terimlerle, tüm nesneleştirme ve temsilin en dibindeki şifredir. Bu bağlamda modern dünyanın idesi, insanın doğuşu ve Tanrı'nın ölümüdür. Modernite sadece tanrının insan tarafından öldürüldüğünü değil, son kertede tanrı rolünün insan tarafından oynanmasını simgeler ve insanın Tanrısallaştığı bir döneme tanıklık eder." TABANOĞLU, **2015**, s. 446. Ayrıca bkz.: KRISHAN, Kumar, **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma - Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, 3. Baskı, Çev. Mehmet KÜÇÜK, Dost Kitabevi, Ankara, **2010**, s. 145; GAZO, Ernest Wolf, "Postmodernizmin Aydınlanmayı Eleştirisi", Çev. Şefik DENİZ, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Yıl: **1992**, Cilt: 1, No: 1, s. 9. Dilimizde "insanmerkezcilik" anlamına gelen «antroposantrizm», insanın her şeyin merkezinde olduğunu öne süren bir düşüncedir. Bu düşünceye göre, evrendeki her şey, insan içindir ya da insana hizmet etmek için vardır. Antroposantrizm, tarihsel süreçte, batı Yahudi-Hıristiyan kültürünü oluşturan temel düşüncelerden biri hâline gelmiştir.

8 TÜRKBAÇ, **2003**, s. 177-178.

zihinlerinde, *Descartes* ile başlayan gelişmenin son ayağını teşkil eden modernizme ilişkin derin kuşkuları beraberinde getirmiştir.<sup>9</sup> İşte tam da bu esnada, modernizme<sup>10</sup> bir başkaldırı ya da onu alaşağı etme süreci ve düşüncesinin gelişmeye başladığı ifade edilebilir. Buna göre, demek ki her şey, iddia edildiği gibi “güllük gülistanlık” değildir ve insanlık, varsayıldığı gibi “iyiye” gitmemektedir. Bu açıdan, «post-modern» terimindeki “post” (sonrası ya da ötesi) sözcüğü, modern dönemin tamamlandığını ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, post-modernliğin, bir modernlik sonrası dönemi ifade ettiği, daha-ı, modernliğin karşıtı olduğu söylenebilir.<sup>11</sup>

Felsefî açıdan ortaya çıkan bir akım şeklinde ifade edilebilecek post-modernizm, 1970'lerle birlikte önem kazanmaya başlamıştır. Bahsi geçen modern döneme bir başkaldırı olan post-modern dönemde, modern dönemin inşa ettiği büyük sistemler (*Aydınlanma*, *Objektif İdealizm*, *Marksizm* gibi), sosyal ve siyasî ideolojiler ve bunların uygulamaları, mevcut ahlâkî sistemler, boş ve başarısız kabul edilerek reddedilmiştir. Post-modernizme göre bu sayılanların getirdiği olumsuz hava ve bunun doğurduğu başarısızlık, terminolojik açıdan «üst-anlatı» ya da «büyük anlatı» (*meta-narrative*)<sup>12</sup> şeklinde adlandırılmıştır. Söz konusu üst-anlatılar, etkileyici olmasına rağmen kafadan uydurulduğu, fantastik olduğu ve gerçeklik ya da doğruluk iddiasını taşımadıkları gerekçesiyle, boş vaatler olarak kabul edilmişlerdir. Bu yüzden, post-modernizm savunucularına göre, böylesi modası geçen, devrini çoktan tamamlayan bu köhne anlayışların yerine, genelgeçer olmayan ve farklılıkların bilincine varan kültürel semantiklerin ve görüngülerin (fenomenlerin) heterojen yapısı önemsenmeli ve önplâna çıkarılmalıdır. Bu bağlamda, post-modernizmin, her türlü köktenci felsefenin (*fundamentalism*) yanı sıra bilim teorisi açısından akıl ve tecrübeyi bilginin kaynağı olarak esas alan anlayışları da dışladığı görülecektir.<sup>13</sup>

9 TÜRKBAÇ, 2003, s. 178; YÜKSEL, 2004, s. 5-19.

10 TÜRKBAÇ, 2003, s. 178.

11 “Modernizm, Aydınlanma felsefesiyle ortaya çıkan; insanlığı içinde bulunduğu bağınazlıktan, hurafelerden, geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlayan; toplum bilimlerinde insan uygarlığının genellikle sanayileşme ve laikleşme aracılığıyla uğradığı ekonomik, siyasal ve toplumsal bir dönüşümdür ve ilerleme olgusunu temel alarak insanlığın gittikçe daha iyi ve üstün amaca doğru hareket ettiğini kabul eder.” KALE, Nesrin, “Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru, Dünya Neyi Tartışıyor -2- Yeni Düşünce Hareketleri”, *Doğu Batı Dergisi*, Yıl: 2002, Mayıs-Haziran-Temmuz, Sayı: 19.

12 HEPER, 2015, s. 2. “[...] edebiyat ve daha geniş anlamda kültürel arenadaki modernizm/postmodernizm tartışması ile kültürel ve sosyal bilimlerdeki modernlik/postmodernlik tartışması, Featherstone'un da belirttiği gibi, artık dönemsel anlama sahip hayli çekişmeli bir saha hâline gelmiştir. Modernlik nasıl ki feodalizmin çöküşü ve Batı'da sanayi kapitalizminin ortaya çıkışı ve kuruluşuna sevk eden gelişim sürecine göndermede bulunuyorsa; denilmektedir ki, postmodernlik de modernliğin ve kendisi sayesinde ve kendisiyle birlikte modernliğin oluşmasında merkezi öneme sahip modernizmin kültürel hassasiyeti, uygulamaları ve söylem şekillerinin çökme olduğu ya da çöktüğü gelişim sürecidir.” THOMAS / WALSH, 2002, s. 499.

13 “Büyük Anlatı: Bunlar, [...] modernliğe ait yöntemler, istekler, gâyeler ve düşünce örüntüleridir.” THOMAS / WALSH, 2002, s. 527. “Üst anlatılar (meta-narativler) ile; dünyadaki bütün söylemsel etkinlik biçimlerini kontrol eden, açıklayan ve sınırlarını çizen evrensel ilkeler, mitolojiler, dinsel veya seküler ideolojiler kastedilmektedir.” CONNOR, Steven, *Post-Modernist Kültür: Çağdaş Olanın Kuramlarına Bir Giriş*, Çev. Doğan ŞAHİNER, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 19'dan aktaran YÜKSEL, 2004, s. 186'daki yıldızlı dipnot.

## B. Kavram, Savunu ve Söylem

«Post-modernizm» teriminin tam anlamının ne olduğu ve neyi ifade ettiği hususunda hâlâ ortak bir görüş birliğine varılamamıştır. Birbirine tezat teşkil eden çok sayıda post-modernizm tanımı bulunmaktadır. Dolayısıyla post-modernizmin anlamını genel bir çerçeveye görebilmek için önemli düşünürlerin “post-modernizm” tanımlarını bir arada vermek uygun olacaktır.

«Post-modernizm» terimine farklı yazarlarca şu anlamların yüklendiğini söylenebilir:

- *Loyatard*'a göre → gelişmiş toplumlarda bilginin durumu, ya da meta-anlatılara yönelik inanılmazlıktır,
- *Harvey*'e göre → yeni bir yapı veya düşünce tarzıdır,
- *Kelner*'e göre → tekno-kapitalizmdir,
- *Jameson*'a göre → geç kapitalizmin kültürel mantığıdır,
- *Baudrillard*'ya göre → taktikler, hiper-gerçeklik ve nihilizm dönemidir,
- *Eco*'ya göre → masumiyet çağının sonudur,
- *Foucault*'a göre → bilmeceli ve rahatsız eden bir dönemdir,
- *Adair*'e göre → bir geçiş dönemidir,
- *Barthes*'a göre → nazik bir mahşer anıdır,
- *Touraine*'e göre → modernlikten çıkıştır,
- *Berman*'a göre → katı olan her şeyin buharlaştığı dönemdir,
- *Kroker* ve *Cook*'a göre → bir panik kültürüdür,
- *Vattimo*'ya göre → Avrupa'nın dünyanın geri kalanı üzerinde egemenliğinin sonudur,
- *Bell*'e göre → sanayi sonrası toplumdur,
- *Sarup*'a göre → muğlâklık dönemidir,
- *Lipovetsky*'a göre → boşluk çağıdır,
- *Feyerabend*'e göre → ne olsa gider dediği şeyin egemen olduğu dönemdir,
- *Larrain*'e göre → *Schopenhauer* ve *Nietzsche*'nin felsefelerinden kaynaklanan kötümserlik ve rölativizmdir,
- *Gellner*'e göre → aşırı görelilik ve öznelcilik yanlısı bir akımdır ya da farklı bakış açılarına sahip *Nietzsche* ile *Marx*'ın yüzyıl sonraki buluşmasında *Nietzsche*'nin dans etmesine *Marx*'ın purosuyla verdiği karşılıktır.<sup>14</sup>

14 HEPER, 2015, s. 2; YÜKSEL, 2004, s. 5-19. “1970’lerden bugüne post-modern ve post-yapısalcı siyaset teorileri rağbet görmüştür. Bu teoriler özellikle modernizmden kaynaklanan siyasal analizin her biçimine saldırılmaktadır. Modernitenin kültürel biçimi olan modernizm, büyük ölçüde Aydınlanma fikir ve teorilerinden çıkma olarak görülür ve başta Liberalizm ve Marksizm gibi birbirine muhalif iyi yaşam kavrayışlarını öneren ideolojik gelenekler içinde ifade edilir. Modernist düşüncenin başta gelen kusuru, post-modern bakış açısına göre, nesnel hakikatlerin ve evrensel değerlerin tespit edilmesinin mümkün olduğu inancı ve genellikle ilerlemeye duyulan güçlü inançla bağlantılı bir düşünce olarak temelcilik (foundationalism) ile karakterize olmasıdır. Je-

Zikredilen bu tanımlardan da görüldüğü üzere, «post-modernizm» terimine atfedilen anlamların birbirine ya benzer olduğu ya da tamamen farklı yaklaşımlar içerdiği ifade edilebilir. Bu da, post-modernizm kavramının hâlâ kesin bir tanımının yapılamadığının nihai bir göstergesi *-belki de olumsuz bir göstergesi-* olarak karşımıza çıkar. Dahası, tanımsal açıdan böylesi bir muğlâklığın, post-modernizmin bizzatî yapısından kaynaklandığı da söylenebilir. Post-modernizmin bu vechesi dolayısıyla, onu çok farklı açılardan ele almak ve ona değişik yönlerden yaklaşmak ya da onu tarihteki bir dönem ya da bir düşünceyle ilişkilendirmek her zaman mümkün olabilmektedir.<sup>15</sup> Buna karşın, kavrama içkin (mündemîç) tüm bu belirsizliklerle beraber (*inherent uncertainty* ya da *immanent obscurity*), post-modernizmin kesin olan bazı özellikleri de söz konusudur. Bu nedenle, böylesi özelliklerinden, dolaylı da olsa post-modernizm için bir tanıma ulaşmak olasıdır.

«Post-modernizm», modernizmin beraberinde getirdiği veya savunduğu *bilimsel bilginin üstünlüğü, pozitif bilimler, ulus-devlet anlayışı, endüstriyalizm ve kapitalizm* gibi temel özelliklerine karşı çıkararak onları sorgulayan; buna karşılık, *belirsizliği, parçalı olmayı, farklılığı, etnik kimlikleri, alt kültürleri, kültürel çoğulculuğu ve yerel bilgiyi* önplâna çıkaran bir akım olarak ifade edilebilir.<sup>16</sup> Bu nedenle, post-moderniteye atfedilen temel özellik olarak kültürlerin, toplumsal geleneklerin, ideolojilerin, yaşam biçimlerinin daimi olan ve indirgenemeyen çoğulculuk olduğu görülebilecektir. Dahası, post-modernite ekseninde söz konusu bu çoğulculuğa yönelik bir farkındalığın olması veya bu çoğulculuğun tanınması da istenilmektedir. Bu bağlamda, post-modernitenin aradığı esas şeyin, var olan üst(ün) kültürün nasıl küreselleştirileceğine yönelik olmadığı, aksine, kültürler arası iletişim ve anlayışın evrensel standartlar olmadan ve farklılıklara saygı duyularak nasıl güvence altına alınacağına yönelik bir düşünce olduğu görülecektir.<sup>17</sup>

Post-modernliği ele alırken, “post” önekinden de bir tanıma ulaşmak mümkündür. Burada, *modern* ile *post-modern* ilişkisi akla gelmektedir. Peki, buradaki “post” önekinden, modernin zaman itibarıyla ardından gelen mi; onun olgunluğa erişmiş hâli mi; yoksa tümüyle farklı bir gelişme mi kastedilmektedir? Kimilerine göre, moderne atfedilen anlamlar, onun ardından post-modernin gelişini zorunlu kılmaktadır.<sup>18</sup> Dolayısıyla,

---

an-François Lyotard (1984) post-modern duruşu en kısa ve öz biçimde ‘üst-anlatılara (meta-narratiflere) karşı inanmazlık’ olarak ifade etmiştir. O, bununla, toplumu uyumlu bir bütün olarak gören evrensel tarih teorilerine dayanan tüm öğretiyi ve ideolojileri hakkında şüphecililiği kastetmiştir.” HEYWOOD, 2012, s. 138-139. Belirtmek gerekirse, «temelcilik» (foundationalism), güvenli bir kesinlik temeli üzerine kurulu felsefi bilgi kuramlarıyla ilgilenmektedir.

15 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Edebiyat Teorileri Ders Notları: Postmodernizm, s. 5-6.

16 TÜRKBAĞ, 2003, s. 175. Bu durumu TÜRKBAĞ, niyet çekmeye benzetiyor: “Örnek yerindeyse, bu konuda yazmak eski panayırlarda ‘Niyet Çekmeye’ benziyor. Karşınızdaki oyuncaklar ve türlü hediyelerle dolu vitrine bakıp, bunların her birine bağlı olduğu söylenen ip tomarındaki ip uçlarından birini yavaş yavaş çekiyorsunuz. Siz ipi çektiğiniz vitrindeki hediyelerden biri (genelde en ucuz olanı) sallana sallana yükseliyor. Ama boş yok, her ipe bir hediye!”. Bkz.: TÜRKBAĞ, 2003, s. 175-176.

17 Edebiyat Teorileri Ders Notları, s. 6-7; YÜKSEL, 2004, s. 21.

18 ADAMS, Daniel J., “Toward a Theological Understanding of Postmodernism”, *Metanoia*, Spring-Summer 1997, Prague, <http://www.crosscurrents.org/adams.htm> (Erişim Tarihi: 14.04.2017)’dan aktaran TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, “İki Soruda Postmodernizm ve Hukuka Yansımaları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl: 2003, Cilt: LXI, Sayı: 1-2, s. 175.



“post” öneki, bir “aşma” durumunu belirtir. Bu anlamda «post-modernizm», modern dönemin sonrasını ve o dönemin aşılmasını anlatmaktadır. Yani, «modern» sözcüğü ile tanımlanan dönem sonrası gelen yeni bir aşamayı ifade etmektedir.<sup>19</sup> Diğer bir açıdan ise, kavramın çeşitli kullanım biçimleri arasında yer alan «post-modernite» ile, tarihsel bir dönemi; «post-modern» ile, bir bilgi rejimini ya da düşünce sistemini; «post-modernizm» ile ise, kültürel bir sistemi ya da sanatsal bir hareketin vurgulandığı gözlemlenmektedir.<sup>20</sup> Kimilerine göre ise, “post” öneki, modernitenin bir sonucudur fakat onun devamı ya da gelişmiş hâli değil, aksine onun inkârı ve reddidir.<sup>21</sup> Diğer bir açıdan ise, yapılan tartışmalar ve ileri sürülen fikirler, kendi tanımının yapılmasını bile sorunsallaştıran post-moderne özgü kafa karışıklıkları olarak karşımıza çıkmakta ve bu durum, post-modernin, “ne o, ne de bu...” ya da “hem o, hem bu...” şeklindeki doğasının bir göstergesi olabilmektedir. Bu da, zaten belirsiz olan doğasını (*inherent uncertainty* ya da *immanent obscurity*) garip bir şekilde daha da belirsizliğe doğru itmektedir.<sup>22</sup>

Modernizmin temel felsefesinin *rasyonalizm* (akılcılık) ve *epistemoloji* olduğu bilinmektedir. Post-modern felsefeye bakıldığında ise, rasyonalizm ile epistemolojiye yönelik bir karşı çıkış düşüncesine sahip olduğu gözlenmektedir. Genel olarak bakıldığında, post-modernizm, *Aydınlanma Felsefesi*'ne, yani *akılcılığa* bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Modern dönemde önemli bir yere sahip olan rasyonalizme göre, genelgeçer bilginin var olduğu ve bunun kaynağının da akıl olduğu ifade edilmektedir. Yine modern bilim

19 “Çünkü modern, var olan düzene karşı duyulan hırsı, biçime saldırıyı, sanatın ve belki de yaşamın varlık nedenini aşma, ötesine geçme yeteneğine duyulan inancı ifade ediyorsa; böyle bir anlayışın gün geldiğinde aynı değişiklik arzusunun bizzat kendine yönelmesi kaçınılmazdır. Yani var olan düzen modern ise, gerçek modern onu da yıkmak isteyecek dolayısıyla (paradoksal olmakla birlikte) modernin inkârına varılacaktır.” TÜRKBAĞ, 2003, s. 176-177.

20 Edebiyat Teorileri Ders Notları, s. 6-7.

21 LLYOD, Dennis / FREEMAN, M., *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*, 6th Edition, Stevens & Sons, London, 1997, s. 1147'den aktaran TÜRKBAĞ, 2003, s. 176; YÜKSEL, 2004, s. 19-36.

22 TABANOĞLU'na göre: “Post-modernizm tepkisel, yani “olumsuzlayıcı aklın” ürünüdür. Olumsuzlayıcı akıl ise oluşturuca akıl tarafından oluşturulmuş olan oluşturulmuş akli olumsuzlayarak oluşan akıldır. Post-modernite, bu anlamda meşrû gerçeklik ile onu oluşturan zihniyet arasına girerek meşruiyetleri deşifre ettiği için post-modernizmin olumsuzladığı moderniteyi ve de modernitenin olumsuzladıklarını anlamlandırmak ve konumlandırmak post-modern bir perspektif için zorunludur.” Bkz.: TABANOĞLU, 2015, s. 446. «Post-modernizm» “[...] epeyce çekişmeli görüşme ve tartışmalara halen maruz kalmaktadır. Fakat daha da ötesi, nitelendirmeyi güçleştiren başka iki sebep daha vardır. İlki, Huyssen'in belirttiği üzere, postmodernizmdeki ‘post’, postmodernizmi sınırları belli olarak tanımlamak isteyenlere bir ikaz sunmalıdır; zira bu onun ilişkisel niteliğini belirtmektedir. Dolayısıyla sadece modernlik ve modern ile ilişkisi çerçevesinde postmodernizmden bahsedilebilir ki bu durum en iyi, ‘hassasiyet, uygulamalar ve söylem şekilleri hususunda bir değişimi gerektiren, yavaşça ortaya çıkan kültürel bir dönüşüm’ şeklinde anlaşılabilir. İkincisi, postmodernleşme süreçleri ve postmodernliğin mahiyeti, postmodernin merkezinde bulunan heterojenlik, farklılaşma, parçalara ayrılma ve farklılığı savunan kavramlarla özdeşleştiğinden, modernizm de bununla ilişkili görülebilir. Bu çerçevede Boyne ve Rattansi'ye göre, postmodernizm kavramsal tutarlılıktan yoksun (hem de modernizmle ilgili sınırları da kaçınılmaz şekilde belirsiz) olmasına rağmen, yine de “kendini ortaya koyan heterojenlik, parçalara ayrılma ve farklılığa bağlılık tarafından bir araya getirilen bir kültürel projeler takımına ilişkin paradoksta” bulunan bir ironik birlik mevcuttur.” “[...]”Şu durumda ‘postmodernizm’ terimi, postmodern dünyanın, yani postmodernliğin toplumsal, siyasî ve kültürel düzenlenişinin kurucu unsurları durumundaki edebî sanatlar, kültürel ürünler ve kültürel bilgi hususlarındaki gelişmelere atıfta bulunmaktadır.” THOMAS / WALSH, 2002, s. 494-495.

açısından *Bacon*'dan gelen  *faydacılık* (pragmatizm) da önemli bir yere sahiptir. Buna göre ise, bir bilginin değeri, insanlara ne ölçüde faydalıysa o derecede artmaktadır. Bu nedenle de modern bilginin, acıyı açlığı ve yoksulluğu yok ederek insanlığı kurtuluşa erdirmesi gerektiği düşünülmüş ve de savunulmuştur.<sup>23</sup> Buna karşın, modernizmin akabinde ortaya atılan post-modernist akım ile birlikte, teknolojik silâhlarla yapılan savaşlar sonucu meydana gelen elim olayların açıkça gösterdiği gibi, artık salt insan aklının, insanlığı iyiye ve mutluluğa ulaştırmadığı, aksine, bilim ve teknolojinin insanlığa huzursuzluk getirdiği savunulmuştur. İşte bundan ötürü de post-modernizme göre akıl, bilginin kaynağı ol(a)mamaktadır.<sup>24</sup>

*Emprisizm* ve *rasyonalizmin* yaptığı gibi gerçekliğin bilgisinin nihaî özlere veya temellere indirgenmesi, post-modern bakış açısından, kabul edilemez bulunmaktadır. Bu yüzden post-modernistler, herhangi bir indirgemeciliğe, özcülüğe veya temelciliğe karşı direnç göstermektedirler. Onlara göre, doğrular, ulaşılan değil; üretilen bilgilerdir. Diğer bir deyişle, bilgiler, hakikatten doğmamaktadır. Bu nedenle hiçbir anlayış ya da yaklaşım, "*doğru-yanlış*", "*iyi-kötü*", "*güzel-çirkin*" gibi kategorilere indirgenemez veya bu şekilde yaftalanamaz.<sup>25</sup> Bunun sonucu olarak post-modernistler, üst-anlatıların (*meta-narratives*) anlamsızlığını savunurlar.

Öte yandan, post-modernizmi başlı başına bir "ideoloji" olarak tanımlayanlar ya da "ideoloji içerdiğini" iddia edenler de vardır. Aydınlanma fikirleri ile buna ilişkin teorilerden doğmuş olan modernizm, çoğu zaman birbirlerine zıtlık taşıyan ve iyi hayat yorumları sunan ideolojik geleneklerde *siyasî* olarak ifade edilegelmiştir. Buna, *liberalizm* ve *Marksizm* örnek verilebilir. Modernist düşüncenin esası, ilerlemeye duyulan inanca bağlı olarak nesnel gerçekler ile evrensel değerlerin oluşturmasına dayanmaktadır. Post-modernist düşüncenin esası ise, bunun tam tersini savunmaktadır. Diğer bir deyişle, post-modernizmde, özcülük karşıtlığı söz konusudur. Dolayısıyla post-modernizmin ideolojisi, Jean-François LYOTARD'ın da ifade ettiği gibi üst-anlatıya, yani toplumu bütünleşik bir toplam olarak gören evrensel tarih kuramlarına yönelik kuşkuçuluk üzerine kurulmuştur.<sup>26</sup> Fakat tam da bu noktada post-modernist düşünceye şu soru yöneltilmiştir: "*Eğer, Aydınlanma hareketi sona ermiş deniyor ise, siyasî ideoloji nerededir?*" Bir görüşe göre, post-modernizm, hem düşünce tarzı hem de sosyal hayatı düzenleme aracı olarak "ideoloji"nin aslında sonunun geldiğini ifade etmektedir. Çünkü siyasî ideolojiler, «temelcilik» (*foundationalism*) niteliğine sahiptir. Sağlam gerçekleri ve kabul edilen inançları insafsızca sorguladığını ileri süren post-modernizm düşüncesi ise, geniş çaplı kuramların ya da meta-anlatıların, artık daha fazla ileri götürülemeyeceğini göstermek ister. Post-modernizm düşüncesinde tüm bilgiler, yerel ve özeldir ve öyle olmalıdır. Bunun ise, *kimlik* ve *farklılıklara* saygıyı doğurduğu ve bu açıdan siyasî talepler sunmada yeni sosyal hareketlerin rolüne yönelik vurguyu arttırdığı dile getirilebilir.<sup>27</sup>

23 "Garip bir şekilde post-modernizmin tanımsız olması, sadece post-modern okuması yapılarak anlaşılabilir." TABANOĞLU, 2015, s. 445.

24 Edebiyat Teorileri Ders Notları, s. 8.

25 Edebiyat Teorileri Ders Notları, s. 8.

26 TABANOĞLU, 2015, s. 452.

27 HEYWOOD, Andrew, *Siyasî İdeolojiler*, 5. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2013, s. 306.

### III. Post-modernizmin Hukuka Yansımaları

“Şapkadan tavşan çıkartabilirsiniz,  
ama tavşandan şapka çıkartamazsınız.”

**Nashquaeff**

Öğretideki bazı yazarlarca, post-modernizmin pratik hukuka yansımalarının ilk türünün, «Eleştirel Hukuk Çalışmaları» (*Critical Legal Studies*)<sup>28</sup> olduğu ifade edilmektedir.<sup>29</sup> 1977 yılında Wisconsin Üniversitesi'nde küçük bir konferansla başlayan bu hareket, esas itibarıyla, geleneksel hukuk anlayışlarına getirdiği radikal eleştirilerle tanınmaktadır. Bu hareketin, *-esinlendiği Amerikan Hukukî Realizmi'ne*<sup>30</sup>, *Marksizm'e*, *Yapısalcılık'a* ve *Post-yapısalcılık'a*<sup>31</sup> benzer bir şekilde- taraftarları arasındaki ciddi görüş ayrılıkları nedeniyle sistematik ve tutarlı bir altyapıya sahip olmadığı ifade edilmektedir. Fakat bu durum, onların bir “hareket” olmalarını engellemeyecektir.<sup>32</sup> Birkaç on yıl öncesine

28 “Bu anlamda Naomi Klein ve Noam Chomsky gibi yazarların fikirlerinden etkilenen anti-kapitalist ve anti-küreselleşme hareketi, 21. Yüzyıl'ın yeni politikasına bir örnek olabilir. Ancak bu ‘yeni politika’nın içeriği geniştir. Örneğin, bir zamanlar bir amaç sağlayan ve duygusal bir bağ temeli oluşturan ideolojik geleneklerden partiler uzaklaştıkça siyasî partiler siyasî pazarlama ve tüketiciye duyarlı seçim makinelerine dönüşmüşlerdir. Geleneksel ‘izimler’ini terketmiş, ideolojisizleştirilmiş partiler, yönetselciliğe yenilmişlerdir. Benzer biçimde küreselleşme karşıtı hareket gibi modern siyasî hareketler, siyasî sorunların nasıl ve niçin ele alınacağına dair kapsamlı bir analiz yapmaktan ziyade tamamen farklı gruplar arasında siyasî destek bulmada başarılı olmuşlardır. Ancak bu anlamda siyasî hayatın nasıl ideolojiden uzaklaştırılacağı pek açık değildir. İlk olarak, ideolojiden uzaklaştırılmış politikalar, muhalif güç ve siyasî memnuniyetsizlikleri uygun biçimde ifade etmekte yetersizdir. Post-modernizm, siyasî açıdan muhafazakâr olduğu iddiasına açıktır. Fikirlerin hiyerarşisini reddetme, herhangi sosyal ve siyasî hiyerarşinin reddedilmesi demektir; esaslara karşı siyasî bir duruş, mevcut düzenin eleştirilebildiği tutarlı bir perspektif ve alternatif sosyal düzenin oluşturulması için bir temel sunmaz. İkincisi, ideolojiden uzaklaşmış siyaset, idealizmden çok realizme ilgilidir: Siyasî vizyon değil siyasî ürün satar. Azalan parti üyelikleri ve düşen seçmen sayısı, gerçekten, ana akımın başarısızlığının sonucu olabilir. İdarî partiler ahlâkî bağlılık ve tutkular düzeyinde seçmenleri harekete geçiremiyorlar. Ayrıca, ana partiler seçmenlerine kendi çıkarı ve maddî gelişmenin ötesinde bir şeye inanma sebebi sunmazlarsa; daha derin siyasî bağlılık arayanlar, istediklerini uç gruplarda ve partilerde bulacaklardır.” HEYWOOD, 2013, s. 306-307.

29 Eleştirel Hukuk Çalışmaları hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bkz.: AKMAN, Şefik Taylan, **Hukuk ve Politika İlişkisi - Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 71-110; AKBAŞ, Kasım, **Hukukun Büyübozumu**, 1. Baskı, Notabene Yayınları, İstanbul, 2015, passim; AKI, Emine İrem, **Amerikan Hukukî Realizmi Çerçevesinde Hukukî Belirsizlik**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 50-64.

30 YÜKSEL, 2004, s. 205-211. Diğer örnekler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: YÜKSEL, 2004, s. 211-236.

31 Amerikan Hukukî Realizmi hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bkz.: AKMAN, 2016, s. 53-63; AKI, 2008, passim; TÜRKBACI, Ahmet Ulvi, “Amerikan Hukukî Realizm Akımı”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl: 2000, Cilt: 58, Sayı: 1-2, İstanbul, s. 79-95; UZUN, Ertuğrul, “Amerikan Hukukî Realizmi”, **Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş**, Ed. Ertuğrul UZUN, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015, s. 75-89.

32 “ [...] postyapısalcılık da postmodernizm gibi, bir şemsiye altında birlikte mücadele eden ve Avrupa'ya uzanan 1968'deki sosyalist güdümlü öğrenci ayaklanmalarının yıkımından sonra zemin bulmaya başlayan Fransız düşüncesindeki birçok entelektüel teşebbüse (edebiyat eleştirisi, felsefe, tarih) atıfta bulunan fikir ve yaklaşım çeşitliliğini temsil etmektedir. O da -içindeki 'post' ele alındığında- Eagleton'ın 'mutluluk ile hayâl kırıklığı, özgürlük ile sefahat, karnaval ile felaketin 1968'de harmanlanmasının bir ürünü. Postyapısalcılık, devlet-erki yapılarını parçalayamasa da onun yerine dil yapılarını çöktürmeyi mümkün kıldı' diye belirttiği göreceli bir terimdir. Ne var ki postyapısalcılar diye bilinen muhtelif düşünürlerin projeleri ve çözümlenmeleri arasındaki farklara rağmen, diller, anlam ve öznellik (ve bu bağlamda insan ve toplumun düşünürsel inşa edilmiş ve oluş-

bakıldığında, post-modern hukuk anlayışlarının, sadece Eleştirel Hukuk Çalışmaları ile birlikte anıldığı görülmektedir. Günümüzde ise, Eleştirel Hukuk Çalışmaları hareketinin temel prensiplerini paylaşmadan “post-modern” olarak nitelendirilebilen göstergebilimsel (semiyotik)<sup>33</sup> hukuk anlayışları var olmaya başlamıştır.<sup>34</sup>

Eleştirel Hukuk Çalışmaları hareketinin düşüncesine göre:

- Eğer değerler yalnızca güç ilişkilerinin bir sonucu olarak varsa, ahlâkî doğruluk ya da nesnellik söz konusu olamayacaktır. Dolayısıyla da hukukun kaynağı olarak yahut sosyal eleştiri ve değerlendirmenin kaynağı olarak “ahlâk”ın ciddiye alınmaması gerekmektedir. “*İnsana saygı*”, “*nimetin külfete göre dağıtımı*” gibi ahlâkî temelli hukuk ilkelerinin herhangi bir geçerliliği yoktur.
- Ahlâk yalnızca toplumsal güç ilişkilerince oluşturulan kültürün içerisinde ve buna özgü belirlenebildiğine göre, pek çok alt kültürle birlikte karmaşık (kompleks) bir kültür söz konusu olabilir. Bu karma kültürler, köklü biçimde çelişen değerler şemasını meydana getirmektedir. Dolayısıyla, her birinin ancak kendi bağlamları içinde yer alacağı bu alt kültürlerin hiçbiri, genelgeçerlik taşıdığı iddiasında veya nesnel ya da üst bir doğruyu dile getirdikleri iddiasında bulunamazlar. Böylece, tüm toplumu bağlayacak bir ahlâk kuramı mümkün ol(a)maz ya da böylesi bir ahlâk kuramı, nesnellik taşıyan ahlâkî ve hukukî değer ile ölçütler niteliğini kaybetmeye mahkûmdur.
- Zayıf sınıfların değerleri bu sınıfları teselli etmekle birlikte aynı zamanda, bu sınıfların oldukları gibi kalmalarına da neden olur ya da bunu sağlar. Yani, bu durum, esasında mevcut ya da olası baskıyı haklılaştırır veya sürdürür. Çünkü paradoksal olarak ya da çatışkısız bir şekilde söz konusu olan bu hâl, zayıf sınıfların hâlihazırdaki durumu tüm açıklığıyla görmelerini engellediği *-bir nevi “buzlu cam” veya “perdeleme” etkisi-* gibi, bu sınıfların kendilerinden memnun olduklarından dolayı (ya da bu hâlin, zayıf sınıflar açısından böylesi bir memnuniyet duygusunu tesis etmesi suretiyle), onların harekete geçmelerini de engeller mahiyettedir.<sup>35</sup>

turulmuş mahiyeti) ile ilgili belli varsayımları paylaşmaktadırlar.” [...] “Postyapısalcılık, dilde belirtilenlerin hiç sabit kalmayıp hep tâbi olma sürecinde bulunduğu (o bu anlamda postyapısalcıdır), sürekli parçalara ayrılıp yeni kombinasyonlarla tekrar bir araya geldiği düşüncesini tercih ederek dilin kapalı bir sistem olduğu ve işaretin unsurlarının kısmen sabitlenmesi fikrini reddeder. Böylece ilgi odağı konuşan öznenin ‘söz-merkezcilik (logocentrism)’inden (kelime) ‘metin’e kayar ve bu yolla konuşan özne merkezden çıkar. Kültürel varoluş (ve nihayetinde toplumsal varoluş da dâhil) sırayla diğer metinleri üreten başka metinlerle benzeşen metinlerin birbirini takip etmesi şeklinde anlaşılır. Yazarlar, rastladıkları diğer bütün metinlerin temeli üzerinde metinler oluştururlar. Okuyucular da metinleri aynı ilke üzerine okurlar. Bu ‘kolaj/montaj’ etkisinin ya da ‘metinler-arasılık (intertextuality)’in, çoklu (kasıtlı olmayan) okumalar ve anlamlara sebebiyet veren kendisine has bir varoluşu bulunmaktadır. Bu da metni meydana getiren ve geleneksel olarak imtiyazlı konuşan özne rolündeki ve sonra da (müşteri denen) ‘okuyucunun doğumu’nu, unsurları diledikleri gibi yapı-sökümüne ve birleştirmeye tâbi tutma diye düşünmeye sebebiyet veren anlamın yegâne hakemi durumundaki ‘yazarın ölümü’nü ilân etmektedir. Böylelikle ‘gerçek’, ‘doğru’, ‘sabit’ anlamlar anlayışı sorgulanmaktadır.” THOMAS / WALSH, **2002**, s. 496; 497-498. THOMAS / WALSH ile aynı yönde bkz.: YÜKSEL, **2004**, s. 186.

33 TÜRKBAĞ, **2003**, s. 178-179.

34 «Gösterge bilimi», iletişim amacıyla kullanılan her türlü gösterge dizgesinin yapısını, işleyişini inceleyen bilim dalıdır. Diğer bir deyişle, göstergelerin dildeki kullanımları veya dille uygulanmasını incelemektedir. «İm bilimi», «semiyoloji» ya da «semiyotik» olarak da anılmaktadır. Hukuki göstergebilim için bkz. UZUN, Ertuğrul, **Hukuk Göstergebilimi**, Legal Yayıncılık, İstanbul, **2007**, passim.

35 TÜRKBAĞ, **2003**, s. 179.

Bu açıdan ele alındığında, böylesi bir ahlâkî yaklaşımı esas alan Eleştirel Hukuk Çalışmaları hareketinin, doğal olarak, hukukta *nesnel*, *genel* ve *yansız* ilkelerin varlığını reddettiği görülmektedir.<sup>36</sup>

Post-modernist düşüncenin hukuksal bağlamda ne tür bir yaklaşım sergilediğine bakıldığında ise, şu belirlemelerin önplana çıktığı ifade edilebilir:

“Postmodern yaklaşıma göre, modern ulus-devlet yapısı, modernite mantığını yansıtır. Aşırı ölçüde merkezîyetçi ve bütünleştirici bir özelliğe sahip olan ve güçlü bir bürokrasiye dayanan modern devlet yapısı içinde resmî nitelik taşıyan, yani devlet tarafından şekillendirilen hukuka büyük önem verilirken; resmî nitelik taşımayan hukukî kurallara ve mekanizmalara itibar edilmemiştir. Oysa bugün, kapitalizmin ulaştığı yeni aşamaya yanıt vermeyen böyle bir hukuk anlayışı ve uygulaması ciddi tehditlerle yüz yüze gelmiş bulunmaktadır. Başka bir deyişle; modernite koşullarında oluşan hukukî kavrayışlar ve düzenlemeler, postmodernleşme ve küreselleşme süreçleri çerçevesinde sorgulanmaktadır. Ancak bu; postmodernleşme ve küreselleşme koşullarında modern hukukun anlamını ve işlevini tamamen kaybettiği anlamına gelmemektedir. Hukukun, ulusal düzey yanında, uluslarüstü ve altı düzeylere doğru evrimleştiği, modern hukukun monist yapısının parçalanarak, giderek plüralist bir niteliğe kavuşmakta olduğu anlamına gelmektedir.”<sup>37</sup>

### A. Hukukun (ve Adaletin) Ne Olduğu Üzerine

Şayet «post-modern hukuk teorisi» diye bir şey varsa, onun, mevcut hukuk sistemlerini eleştirmekten öte, mevcudu yerden yere vuran, hattâ yok sayan bir tarzda işlediğini söylemek yerinde olacaktır. Bu bakımdan, post-modern hukukun, modern hukuk anlayışını yadsımakla kalmamakla birlikte modern hukuk kavramlarını da şiddetli eleştiriye maruz bıraktığı ifade edilebilir. Böylece post-modern hukuk, mevcut hukukun yerleşik kabullerine, kurallarına, sistematığına, stratejik kavramlarına ve doktriner yapısına girmekten *özenle* kaçınmaktadır.

Post-modern hukuk teorilerinin esasına bakıldığında, post-modernizmin çoğulcu yapısı etrafında kümelenmiş oldukları görülmektedir. Bunun mânâsı, post-modern

36 TÜRKBAÇ, 2003, s. 179-180.

37 MURPHY, Jeffrie G. / COLEMAN, Jules L., **Philosophy of Law: An Introduction to Jurisprudence**, Westview Press, Colorado, 1990, s. 51'den aktaran TÜRKBAÇ, 2003, s. 181; COTTERRELL, R., **The Politics of Jurisprudence**, Butterworth, London, 1992, s. 210 vd.'dan aktaran TÜRKBAÇ, 2003, s. 181. “Bunun da anlaşılabilirliği gibi iki nedeni vardır: Öncelikle tüm ussal varlıkların üzerinde anlaşacakları rasyonel ilkelerin bulunması olanaksızdır. Örneğin, herkesin yapılan işe göre ödülün dağıtılması üzerinde (nimet külfete göredir) anlaşması beklenemez. İkincisi, hukukun tüm güç ya da yarar ilişkilerinden bağımsız olduğu kesinlikle kabul edilemez. O zaman hukukçuya düşen görev; toplumsal yapıdaki güç ve menfaat ilişkilerini perdelemeye ve olan durumun korunması ve sürdürülmesinde kullanılan mantıksal, nötr ve tamamen rasyonel bir görünüm veren hukuk uygulaması üzerindeki perdenin kaldırılmasının sağlanmasıdır. Toplumsal önkabul ve sınıfsal kültürel koşulların olabildiğince gözler önüne serilmesi ve başarılabildiği ölçüde bunların sömürülenler “ötekiler” lehine hukuk uygulaması bazında düzeltilmesidir.” TÜRKBAÇ, 2003, s. 181.

dinamiklerin, hukuka yansıtılmasıdır. Bu noktada belirtmek gerekir ki, bu teoriler tek başına bir anlama sahip olmamaktadır ve post-modern bir hukuk, çoğu zaman söz konusu değildir.<sup>38</sup> Post-modernizmin zaten var olan muğlâk (*vague*) yapısı, hukukun yeniden dizayn edilmesinde ya da tekrardan kavramsallaştırılmasında kendisini göstererek hayat bulmaktadır.

Alanyazında (literatürde), “*post-modern hukuk teorisi*” yerine “*post-modern hukuk teorileri*” tabirinin kullanılması, başlı başına muğlâk olan yapısal durumu giderek daha da karmaşık hâle getirmektedir. Bizatihî «post-modern» kavramının ve onun sahip olduğu iddia edilen söyleminin açık, net ve doğrudan bir yöne-yönteme sahip olmayışı nedeniyle, kaynaklarda birçok farklı ve birbirine zıt olan uygulamalar, «post-modern» yaftasıyla etiketlenmektedir. Örneğin, «olumlu bir post-modern hukuktan», «radikal bir post-modern hukuktan», «nihilist bir post-modern hukuktan» ya da «yorumsamacı ve hermönetik (*hermeneutics*) bir post-modern hukuktan» bahsedilmiştir.<sup>39</sup>

Modernite ile tutarlı bir şekilde yoğrulan modern hukuk, düalist ve objektivist bir üslupla genel itibariyle değerlerden ayrılmıştır.<sup>40</sup> Hâlbuki post-modern hukuk anlayışında ise, bu tutum eleştirilerek modern hukukun soyut normu değerlendirirken bağımsız olmadığı savunulmuştur.

Post-modern düşünce bağlamında, insanlar, önceden belirlenmiş kurallar tarafından yönetilemedikleri gibi, benzer kategorilerin metne ya da çalışmaya uygulanmasıyla belirleyici bir yargıya göre de yargılanamazlar.<sup>41</sup> Dolayısıyla *olgular* ya da *insanlar*,

38 YÜKSEL, **2004**, s. 167. Yüksel, şu değerlendirmeleri de yapmaktadır: “Devletin gücünü veya iktidarını aşındıran başka bir gelişme, uluslararası ya da uluslar-üstü örgütlerin ve bu örgütlerin herhangi bir şekilde katılımı veya etkisiyle gerçekleşen hukuksal düzenlemelerin hem nicelik hem de nitelik bakımından giderek ağırlıklı bir yer kazanmış olmasıdır. Böylesi bir gelişmenin, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde yoğunlaştığı gözlenmektedir. [...] Bu tabloya çokuluslu şirketler ve hükümetlerdışı sivil toplum örgütlerini eklediğimizde; ulus-devletlerin giderek artan ölçülerde uluslararası veya uluslarüstü örgütler, düzenlemeler, düzenli toplantılar ve konferanslar yoluyla kuşatılmakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ölçüde bir örgütlenme veya düzenlemenin ortaya çıkması, uluslararası arenada ulus-devletler yanında, yeni hukuk yaratıcıları ve kaynaklarının rol oynadığı anlamına gelmektedir. Böylece devlet, uluslararası alanda egemenliğinden ve hukuk yapıcılığından, bir ölçüde de olsa feragatte bulunmak zorunda kalmaktadır. Bu çerçevede, yeni bir global yönetim sisteminin; kendine özgü politikalarıyla, hukukî kural ve mekanizmalarıyla ve idarî organlarıyla filizlenmekte olduğu söylenebilir. Böyle bir oluşumla yüz yüze gelen ulus-devletler, bundan böyle özgül bir politika izleme ve bu politikaya uygun hukukî düzenlemeler yapma bakımından zorlanmaktadır. Bu şartlar karşısında, uluslararası hukuk açısından bütün devletlerin egemen ve eşit varlıklar olduğu şeklindeki temel kabul anlamını kaybetmektedir. Bu durumda, hukuksal durum ile fiilî gerçeklik arasında büyük bir uçurumun var olduğu ileri sürülebilir. Ancak bütün bunlar, modern devletin ve onun hukukunun önemini tümüyle kaybederek işlevsiz kaldığı anlamına gelmemektedir. Ulus-devletler, özellikle iç ve dış güvenliği sağlamak, ekonomik kalkınma çabalarını koordine etmek ve yönlendirmek, adalet, eğitim, sağlık ve kültür hizmetlerini yerine getirmek gibi işlevlerini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Yine ulus-devlet, hukuk kaynağı ve yapıcısı olma işlevini de önemli ölçüde sürdürmektedir. Bununla birlikte, uluslararası sistem içinde, ulus-devletler yanında, uluslararası örgütler, çokuluslu şirketler ve sivil toplum kuruluşları gibi yeni aktörler de rol oynamakta; bunlar, ulusal hukuk düzenini etkileyen birçok düzenlemeye katkıda bulunmaktadır. Kısacası hukuk, postmodernleşme sürecinde modernite koşullarında oluşan monist yapısını muhafaza etmekte zorlanmaktadır.” YÜKSEL, **2004**, s. 170-172.

39 TABANOĞLU, **2015**, s. 465.

40 TABANOĞLU, **2015**, s. 465-466.

41 “Hukuk ve ahlâk ilişkisine de kısaca eğildiğimizde görürüz ki modern devlet ahlâk ve hukuku birbirinden

yasalarca önceden tanımlı olan ve bilinen kategorilere sokularak kesin bir yargılamaya tâbi tutulmazlar.<sup>42</sup> Her şey gibi hukuk da bulunduğu ortam için geçerli bir “kendinde şey” olarak ele alınmaktadır.<sup>43</sup> Post-modern düşünceye göre modern hukuk, birleştirici, düzenleyici ve sınırlayıcı olarak var olmamalıdır. Çünkü modernite tecrübesinin de gösterdiği üzere, toplumsal ahengin soyut yasalarla teminat altına alınması, bir yarar sağlamadığı gibi bu davranım, beyhude bir çabadan ibaret görülmektedir. Bu nedenle, post-modernist düşüncede, modern hukukun kendisinin bizatihî bir zulüm aracı hâline geldiği iddia edilmiştir.<sup>44</sup> Böylece post-modern hukuk anlayışı, hukukta birliğin ve tekdüzenin sağlanmasının ve farklılıkların uzlaştırılmasının artık söz konusu olamayacağını savunmuştur.<sup>45</sup> Hâlbuki post-modern hukuk anlayışında hukuk, siyâsî, öznel, tartışmaya açık bir şey olarak görülmekte ve de hukukun böyle olması istenmektedir. Post-modernist düşüncede hukuk, kişisel yorumlar üzerine inşa edilmektedir. Bununla birlikte, kişisel yorumlardan ibaret olan hukukta herhangi bir yorumun *mutlak geçerli* ya da *meşrû sayılması* isten(e)mez. Dahası, böylesi bir istek, post-modern hukuk anlayışı açısından katî surette reddedilmektedir.<sup>46</sup>

Post-modernizm açısından, genelgeçer kuralların yok sayılması, kendisini “iyi” ve “âdil” kavramlarının olmayışında da ifade eder. Post-modern düşüncede “iyi” ve “âdil” yoktur. Dahası, “iyi” ve “âdil” kavramlarına ilişkin herhangi bir tanımın yapılamayacağı da savunulmaktadır. Bu durumun, esasına bakılırsa, kendisini bir tür nihilizm olarak gösterdiği bu noktada ifade edilebilir.<sup>47</sup>

Diğer taraftan, hukuka yapılan eleştirel yaklaşım ile faydacı (pragmatik) yaklaşımın merkezinde yer alan hukukun kendisini ve işlemlerini evrenselleştirme yönündeki modernist tutumun kabul edilmeyişi vurgulanarak yapılan toplumsal eleştirinin, böylesi bir evrenselleştirme hareketini taklit etmesinden uzak durma gayreti içerisinde olduğu

---

ayrıştırmıştır. Ahlâkî iç mesele hâline getirip, (...) rasyonel ve seküler bir adalet anlayışı çerçevesinde, kanun ve hükümler vazetmiştir. Sonuçta vazedilen bu hukuk, Kilise'nin kulluk anlayışından kurtarılan ve tabiata karşı mülkiyet dolayısıyla istediği biçimde davranabilen kodlanmış bir insan olarak “birey”e yönelikti. Merkezi ulusal-üstü hükümler ise insanın, ahlâk, adalet ve özgürlük anlayışlarının evrensel, kapsayıcı ve ortak olduğu düşüncesinden yola çıkılarak yapılmıştır ki; bu düşünce biraz sonra gireceğimiz post-modernite ile birlikte kırılmıştır.” TABANOĞLU, 2015, s. 451.

42 KIZILÇELİK, Sezgin, “Postmodernizm: ‘Modernlik Projesine Bir Başkaldırı’”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, Yıl: 1994, 30 Ekim 1994, s. 88.

43 “Postmodernist öğretiler içerisinde, özellikle yapısökümcülükte (dekonstrüktivizm) adalet, önemli bir rol oynar. Hatta yapısökümcülüğün adaletin kendisi olduğu söylenmektedir. Jacques Derrida’ya göre, adalet, soyut kurallarda formüle edilemez, adalet sonsuz, hesabı kitabı olmayan, kurallara direnen, simetriye yabancı, çok yönlü ve “heterotropik” bir nitelik taşır. Adaletin yasayla bir bağı da yoktur.” HEPER, 2015, s. 2.

44 BAUMAN, 1993, s. 190.

45 TABANOĞLU, 2015, s. 466.

46 CONNOR, 2001, s. 107.

47 TABANOĞLU, 2015, s. 466-467. “Postmodernistlere göre hukuk, iktidarın kaynağı ve aynı zamanda iktidarı meşrûlaştırmanın tekniği ve böylece de iktidarı görünmez hâle getirmenin tekniğidir. Postmodernizm hukuku ve hukukî şekillenmelere genel bir eleştiri getirmektedir, bu eleştirinin özü, hukukun soyutluğu ve genelliğidir. Hukuk bu genelliğinde münferit olanı, özel olanı ihmâl etmektedir. Hattâ bu durum insan hakları için de geçerlidir. Böyle bir ilişki insan olmayı soyut olarak görmekte ve özel olanı dışlamaktadır. Hukuk sonuç olarak toplumsal, hattâ dilsel gücün üstüne, dışına çıkar.” HEPER, 2015, s. 3.

göze çarpmaktadır. Dolayısıyla post-modern düşünce açısından hukuk, sosyal realiteye yakınlaşacak ama sosyal realite de hukuka yakınlaşacaktır.<sup>48</sup>

Modernizm ile birlikte gelen modern devlet ve hukuka bakıldığında, *rasyonalite*, *Kartezyen mantık*, *akılcılık* ve *ilerleme* fikirleri önplâna çıkmaktadır.<sup>49</sup> Bu dönemde, insanlar arası ilişkiler, cemaat ve aile yapısı gibi hususlar zamanla değişime uğramıştır. Örneğin, toplumun ana yapısını teşkil eden cemaat yapısı<sup>50</sup>, yeterli ekonomik kaynaklarının yokluğu yüzünden artık yeni sorunlarla baş edemez bir hâle gelmiştir. Çünkü, cemaatçe yapılan denetim, işlev göremez bir hâl almıştır. Bunun bir sonucu olarak toplumsal iktidar, yeniden revize edilmek durumunda kalmıştır.<sup>51</sup> İşte tam da bu noktada, modernlik öncesi dönemde patlak veren güvenlik açığı, kargaşanın önlenerek güvenliğin sağlanması ve denetlenmesi anlamında üstün bir merkezi örgütlenme olan «modern devleti» gerekli kılmıştır.<sup>52</sup> Modern devletle birlikte ise, toplumlarda artık farklı cemaatlerin ya da küçük grupların koyduğu ve uyduğu normlar ortadan kaldırılarak bunların yerine bilginin, akla dayalı gerçeğin temeli olarak görülen *egemen ve özgür birey* gelmiş ve bu bireyler arasındaki ilişkileri de düzenleyen bir *rasyonel adalet* ihdas edilmiştir. Modern devletin bu modern hukuku, karmaşık, özerk ve aynı zamanda kendi içinde tutarlı bir norm ve kurallar bütünü barındırmaktadır. Bu bütün, esas itibarıyla Aydınlanma düşüncesinin doğurduğu etkiyle, hukukun meşruiyetinin, Tanrısal doğaüstü hakikatlerden ya da ahlâkî ve etik mutlaklıklardan gelmediğini savunmuştur. Bunun

---

48 Edebiyat Teorileri Ders Notları, s. 14. “[...] hukuk ve adalet birbirleriyle, aporie, imkânsızlık ilişkisi içerisinde bulunur ve bu bir felsefî sorun olarak karşımıza çıkar. Derrida, hukuk eleştirisi yapar ve hukukun adaleti anlamında bir hukukî adalet anlayışını eleştirir. Bu eleştiri hukuktan ârî bir toplum ütopyası bağlamında yapılır. Fakat paradoksal olarak bu da hukuk içerisinde düşünülür. Derrida’ya göre hukuk esas olarak iki unsur tarafından belirlenir. Birinci unsur yasanın genelliğine bağlı olan kurallaşma, önceden hesaplanabilmesi, görülmesi ve ikinci unsur fiili yürürlük (force) unsurudur. Derrida’ya göre kendi içinde, a priori “güçle zorlama (enforced) imkânını içermeyen, yani zorla veya zora dayanarak bir şeyi yapmayı, yerine getirmeyi içermeyen hukuk yoktur”. Derrida’ya göre hukukun var olması âdildir. Derrida’ya göre hukuk ve adaletin karşılıklı iki yönlü temsili, çatışması adaletin özelliklerini ortaya çıkarır. Saf adalet kural olmayan, kural olamayan, önceden bilinmeyenidir. Adaletin sonsuzluğu nedeniyle adalet kriterlerden ve kurallardan türetilmez: Hukuk adalet değildir. Derrida’ya göre saf adalet bir inançtır ve bu inanç mevcut bir adalet anlayışının belirli bir kesin bilgisine ait inançtır. Burada adalet idesinden, sonsuz adalet idesinden yola çıkılır, yani hareket noktası sonsuz adalet idesidir. Hukuk olmayan, yani hukuka eşit olmayan bu adalet, bir adalet talebidir, yapısökümcülük hareketidir. Bu hareket hukukta veya hukuk tarihinde faaliyet hâlinindedir. Bu nedenle Derrida’nın anladığı anlamda adalet sadece, kuralların, programların, hesaplamaların üstüne çıkan bir şeyler olduğunda, gerçekleştiğinde söz konusu olur.” [...]”Derrida hukukun yapı söküme tâbi tutulmasının talihsizlik değil, tam tersine tarihi ilerlemenin bir şansı olduğunu düşünmektedir. Bu konuda şunları ifade etmektedir: ‘Hukukun dışında veya hukukun ötesinde bir adalet, böyle bir adalet gibi bir şey varsa, bu yapısöküme tâbi tutulamaz. Aynı şekilde, böyle bir şey varsa yap-çözümün kendisi de yap-çözümüne tâbi tutulamaz. Yapısökümün kendisi adalettir’. Hazırlanmış, formüle edilmiş bir ahlâk felsefesine ulaşmaktasınız, yapısökümün burada yaptığı adalet sorununun kime, nereye yöneldiğini, adresini belirtmektedir.” HEPER, 2015, s. 3-4.

49 TABANOĞLU, 2015, s. 467.

50 TABANOĞLU, 2015, s. 448.

51 Cemaatlere ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz.: BAUMAN, Zygmunt, **Cemaatler - Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı**, Çev. Nurdan SOYSAL, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2016, passim.

52 BAUMAN, Zygmunt, **Yasakoyucular ve Yorumcular**, Çev. Kemal ATAKAY, Metis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 87.



sonucunda da doğal olarak “*hukuk*” nedir dendiğinde, kendi meşruiyetini kendi ilkelelerinden ve tutarlılığından alan ve kendi ihdas ettiği kurumların işletilmesi veya uygulanmasıyla yine kendisini meydana getirerek güvenliği sağlayan bir şey anlaşılmaktadır.<sup>53</sup>

## B. Hukuka Yöneltilen Eleştirilerin Eleştirisi

Yukarıda anlatılanlardan da görüleceği üzere, post-modernizm, hukuk normlarının genelgeçerliliğini eleştirmekle, bizatihî hukukun genelliğinin sağladığı liberal bir sonuç olan birey için bireysel özelliklerden bağımsız olarak gelen özgürlük olanaklarını fark edememektedir. Yine post-modernizm, münferit hukukî olayların farklılığının hukukta değerlendirilmesinin yapılmasını, aslında hukuka yabancı bir şey olduğunu savlamaktadır. Hâlbuki uygulamada ve özellikle mahkemelerde görülen bir ihtilâf açısından genelgeçer yasaların varlığının, çok önemli ve haklı nedenleri söz konusudur ki bunlar, hukukçular için bahse dahi konu olamaz bir mahiyettedirler.<sup>54</sup>

Post-modernist düşüncenin önemle vurguladığı bir diğer konu da, *normatif düzenlerin çeşitliliği* veya *çoğulcu hukuk(lar)* konusudur. Bu konu, aslında uzun zamandır hukukun meşgûl olduğu ya da hukuku meşgûl eden bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğine, ABD’deki federal devletler veya İsviçre’deki kantonlarda rastlanılan bu çok hukukluluk, söz konusu sistemlerin her bir düzeyinde belirli bir normatif otonomiye ihtiyaç duymaktadır. Söz konusu çoğulculuk ve buna içkin çeşitlilik (*inherent variety*), insanların kendi kaderlerini belirleme yönünde önem arz eden, istenen ve arzulanan bir özgürlüğün ifadesi şeklinde tezahür ederek fiiliyata yansımaktadır. Aynı husus, yerel hukuk düzenleri için de anlam ifade etmektedir. Böylesi bir çoğulculuk talebine rağmen, farklılığın da entegre olduğu veya olması gerektiği bir üst normatif hukuk düzeninin varlığı, çoğulculuğun garantisidir.<sup>55</sup> Bu yüzden de, bahsi geçen genel bir yapıdan vazgeçilmesinin düşünülemez olduğu, gözden kaçırılmamalıdır.

Post-modern düşüncede ileri sürülen hukukun meşruiyet kaynaklarının güçle kaynaşması gerekliliğinin, analitik açıdan akla uygun gelmediği ifade edilebilir.<sup>56</sup> Çünkü hukuk felsefesi açısından ele alındığında, zorlamaya yönelik pratik yeteneğin bir meşruiyet sağla(ya)mayacağı tarihsel bağlamda tecrübe edilmiştir. Diğer taraftan, post-modern düşüncenin hukukun güçle kaynaşmasına ilişkin tezi, hukukun, «kuvvetlinin hukuku»

53 “Devlet, kendini düzenle yasanın kaynağı, gardiyanı ve tek garantörü olarak gören devlettir: Düzeni kaostan koruyan baraj, düzenin nasıl oluşması gereğini bilen ve sadece tüm diğer durumları düzensizlik ve kaos olarak ilân etmekle kalmayıp aynı zamanda bunları böyle bir vaziyete düşürmek için gereken güç ve öfkeye sahip olan şey; devlettir. Başka bir deyişle düzeni yasamaya bağlayan ve bağlayıcı bölümler, sınıflandırmalar, tahsisatlar ve sınırların keskinliği olarak tanımlayan bundan böyle modern devlettir. Yerel farklılıkları ezerek ve tüm ülkeye bağlayıcı evrensel standartlar koyarak son derece büyük bir toprak adına yasama yetkisi olan bâkir siyaset topraklarında en azından kral tanrı öldü rolünü oynayan bir modern devlettir.” TABANOĞLU, 2015, s. 449. Ayrıca bkz.: BAUMAN, Zygmunt, **Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları**, Çev. İsmail TÜRKMEN, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 54, 90.

54 TABANOĞLU, 2015, s. 448-449.

55 HEPER, 2015, s. 4. Amerikan Hukukî Realizmi savunucularına karşı yapılan benzer yöndeki eleştiriler hakkında bkz.: AKMAN, 2016, s. 59. Eleştirel Hukuk Çalışmaları açısından Amerikan Hukukî Realistleri’nin karşılaştırılması hakkında ise ayrıca bkz.: AKI, 2005, s. 54-64.

56 HEPER, 2015, s. 4.

olması tehlikesini doğurmaktadır.<sup>57</sup> Dahası, post-modernizmin maddi meşruiyet teorilerini reddetmesi ve fakat başkasına karşı saygı durumuna sahip çıkması ele alındığında, post-modernizmin, gücün egemenlik iddiasına karşı getirilebilecek bir argüman taşımadığı görülmektedir. Bu yüzden, güce dayalı egemenliklere karşı post-modernist etiğin bu zayıf noktası, meşruiyet teorilerine karşı reddiyenin bir sonucu olarak görülmektedir.<sup>58</sup> Kaldı ki, post-modernizm düşüncesindeki başkasına saygı gösterilmesine dair yapılan vurgu, post-modernizmi, saygı temelli bir meşruiyet teorisinin kapsamına sokacaktır. Fakat bu ise, post-modern düşünce bakımından zaten kabul edilmemektedir. Esasında bu da, post-modern teorisinin hem paradoksal hem de dikotomik yaklaşımı dolayısıyla, onu sonu görünmeyen çıkmaz bir yola doğru sürüklemektedir.

Her ne kadar post-modernizm, modernitenin getirdiği kurum ve niteliklere karşı çıksa da, mevcut hukuk sistemlerinin yapısal olarak modernitenin tasavvurlarıyla yakından ilişkili olduğunu gözden kaçırmaktadır.<sup>59</sup>

Post-modern teorilerin çıkmaza girdiği bir diğer nokta da, hukuk programlarının post-modern ilkelerden türetilmesinin güçlüdür. Çünkü zaten genelgeçer ve soyut kuralları reddeden, hattâ çoğu zaman sistemik yapıları «üst-anlatı» şeklinde yaftalayarak kendince zayıflatan post-modernizm, kendi söylemi için üreteceği ilke ve kurallar açısından tam da bu reddettiği düzeyde soyutlamaya varan önermeler getirmektedir. Bu da, kendi içerisinde kısır döngüsel bir sarmal (*vicious circle*) oluşturmaktadır.

Post-modernizm, ideolojiye şiddetle karşı çıksa da post-modernist kavramlara baktığında bunların, küresel kapitalist sistemin gerçek çelişkilerini gizledikleri ve nesnel olarak insanların dikkatlerini bu çelişkilerden uzaklaştırıp, suretlere veya gerçekten arıtılmış dünyalara<sup>60</sup> çektikleri görülmektedir ve bu durum da, post-modernizmin aslında ideolojik bir yapıya sahip olduğunun göstergesidir.<sup>61</sup>

Post-modernizmin eleştirildiği bir diğer nokta da, post-modernizmin, bilmenin farklı üsluplarının eşit derecede geçerli olduğunu iddia ederek bilimin bile hakikat ile hakikat dışı olan arasında güvenilir bir ayırım yapabileceği görüşünü reddetmesidir. Bu durum, her şeyde göreceliğin<sup>62</sup> (*relativism*) söz konusu edilemeyeceği nedeniyle ele-

57 HEPER, 2015, s. 4.

58 HEPER, 2015, s. 4.

59 HEPER, 2015, s. 4.

60 HEPER, 2015, s. 4.

61 Konuyla ilintili olarak «suretler», «gerçekten arıtılmış dünyalar», «simülasyon evreni» ve «simülakr» gibi kavramlar ile bunların eleştirisi için ayrıntılı bilgi için bkz.: BAUDRILLARD, Jean, **Simülakrlar ve Simülasyon**, Çev. Oğuz ADANIR, 7. Baskı, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2014, passim.

62 LARRAIN, Jorge, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, Çev. Neşenur DOMANIÇ, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 164. HEPER, post-modernizm konusu hakkında şu eleştirileri yapmaktadır: "Post-modernizmin siyasal düzlemde sıkça dile getirilen eleştirileri sorgulayarak bu çalışmayı noktalamak istiyoruz. Acaba post-modernizm globalleşme döneminde emperyalist politikaları meşrû kılma, ulus devletleri bölme, parçalama, emperyal hâkimiyetler için toplumu binlerce mikro şehir devletlere, cemaatlere, kimliklere bölme, ayrıştırma, sosyal mücadeleleri etkisiz kılma, pazarları dizginsiz talan etme, modern millî devletin sosyal kazanımlarını törpüleme, becerebildiği ölçüde yok etmenin, sınırsız sömürünün ideolojisi midir? Bu yönüyle çoğunlukla vaktiyle solda

tilirmektedir. Diğer taraftan, temelci olmayan (*non-foundationalist*) siyasal duruşa sahip post-modernist akım, mevcut düzeni eleştirirken ve alternatif bir toplumsal düzenin inşası hakkında söz söylerken, aslında hiçbir bakış açısı sağlamadığı gerekçesiyle muhafazakârlıkla da suçlanmaktadır.<sup>63</sup>

Tüm bunlara rağmen post-modern düşüncenin hâlen popülerliğini yitirmemesinin nedeni, onun görünüşte sağlam gerçeklikleri ve kabul edilmiş inançları acımasızca sorgulamasından gelmektedir. Post-modern teori kapsamında yapılan *söylem*, *müzakere* ve *demokrasi* vurgusu, fikirlerin hiyerarşisini reddetmenin aynı zamanda her türlü siyasal veya sosyal hiyerarşiyi reddetmek demek olacağı gerçeğini yansıtmaktadır.<sup>64</sup>

#### IV. Sonuç

“Kaşıkla yedirme uzun dönemde kaşığın  
şekli dışında bize hiçbir şey öğretmez.”

**Edward Morgan FORSTER**

*Post-modernizm*, ilk olarak Batılı sanat, mimari ve kültürel gelişmelerdeki deneysel hareketleri tarif etmek için kullanılan karmaşık ve kafa karıştıran bir kavram olmuştur. Post-modernizmin sosyal ve siyasî analiz aracı olarak işlevi ise, sanayileşme ve sınıf dayanışması özelliği taşıyan toplumlardan, gittikçe daha bölünmüş ve çoğulcu olan bilgi toplumlarına doğru gidişi ifade etmektedir. Artık böylesi toplumlarda bireyler, üreticiden tüketiciye dönüşmekte ve bireycilik, sınıf, din ve ırk bağlılıklarının yerini almaktadır.<sup>65</sup>

Post-modernizmde *Marksizm* ve *Liberalizm* gibi klasik ideolojiler, modernleşme sürecinde geliştirilmiş geçersiz «üst-anlatılar» (*meta-narratives*) olarak görülüp reddedilme eğilimindedir. Post-modernistler «kesin» diye bir şeyin olmadığını iddia ederler; mutlak ve evrensel hakikat, “*sahte bir kibir*” (*fake arrogance*) ya da “*küstah bir yalan*” (*a blatant pretence*) olarak görülüp dışlanır. Bu anlamda post-modernizm bir «anti-temelcilik»

---

yer almış, Marksizme yakın düşünürlerin sol gösterip sağ vurdukları hiç de masum olmayan bir düşünce akımı mıdır?” Bkz.: HEPER, 2015, s. 5.

63 Görecelik ve onun eleştirisi hakkında bkz.: STEDMAN-JONES, Sue, “Görecelik/Saltçılık”, **Temel Sosyolojik Dikotomiler**, Çev. Şevket YAVUZ, Ed. Chris JENKS, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 2002, s. 178-198.

64 HEYWOOD, 2012, s. 139.

65 HEYWOOD, 2012, s. 139. “Post-modernizm ile birlikte anılan post-demokrasi Fransız siyaset teorisyeni Jacques Rancière’in yaklaşık yirmi yıl önce gündeme getirdiği bir kavram olarak hâlen önem taşıyor. Post-demokraside hukukî bağlamda parlamentoların etkisi çok azalmıştır. Parlamentoların etkisi azalırken, lobi gruplarının yasakoyucu üzerinde [etkisi] büyümektedir. AB düzenlemelerinde çok uluslu şirketlerin lobicileri Brüksel’de, ulusal düzeyde yasal düzenlemelerde başkentlerde lobiciler yasa tekliflerini hazırlamaktadır. Yatırım yapılacak yerin belirlenmesinde, yatırımcı çekmede demokratik kurallar bir yana bırakılmaktadır. Uluslararası büyük avukatlık büroları yasakoyuculuğa soyunmaktadır, hükümetler de iktisadî açıdan önemli yasal düzenlemeleri artık ilgili bakanlıkların hukukçularına hazırlatmamaktadır. 2000’li yılların başında Amerikan avukatlık büroları Amerikan modellerine göre Almanya’da kamu özel teşebbüs ortaklığı yasasını (Public-Private Partnership) hazırlamıştır. Bu model ülkemize de daha sonra getirilmiştir. Silvio Berlusconi ve diğer batılı ülkelerde yönetimler kendi memurlarına güvenmedikleri için endüstriden “ödünç memurlar” almaktadır. Alman Federal Anayasa Mahkemesi Alman milletvekillerinin Alman halkını yakından ilgilendiren AB malî koruma tedbirlerinde etkisizliğini demokrasinin zafiyeti olarak görmektedir.” HEPER, 2015, s. 4-5.

örneğidir. Onların vurgusu, söylemin, müzakerenin ve demokrasinin önemi konusudur. Dolayısıyla da söylem, tartışma ve demokrasi vurgusu önplâna çıkmaktadır.<sup>66</sup>

Post-modernizm, bizatihî bir sistem olmayıp, üzerine ne düşünsel ne de genelgeçer bir üslupla karar kılınamayan, kavramsallaştırmayı ya da kuramlaşmayı reddeden, bu sebeple ne olduğu tam belirlenemeyen, *yönsüz bir kavram* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden de post-modernizm dendiğinde belki anlamaya değil, anlamlandırmaya müsait olan bir şey olduğu söylenebilir. Yapılacak her post-modern okuması kaçınılmaz olarak yeni bir post-modern okuması doğurmaktadır.<sup>67</sup> Diğer bir ifadesiyle, kavram, kendini yeniden üretmektedir. Dolayısıyla görecelik, had safhadadır. Bu bağlamda, her olay bakımından kendi yorumunu getiren post-modern düşünce, hukuksal bir sistemdeki tüm özneler arası ilişkileri, eski otantik hukuksal kaynağından kopararak hukuksal sisteme adapte edebileceği arayışı içerisine girmektedir.<sup>68</sup>

Diğer taraftan, post-modernizmin arka çıktığı ya da bizatihî onun üzerine inşa ettiği öngörülerin, aslında, farklı çağ ve üsluplardan seçilip devşirilen öğelerden yeni bir tasarım ya da ürün oluşturmak anlamına gelen «eklektik» tarzdaki bir düzen tezahürünün yansımaları olduğu, göz ardı edilemeyecektir. Böylece post-modernizm, çoğulculuk ve çeşitlilik olguları arasındaki bu bağlamda eritilmekte yahut bu bağlama yedirilmektedir.

Günümüz açısından ele alındığında, hukuk sisteminin, ahlâk ve hukuku ayırıştırıp aradaki bağı koparma noktasına getirdiği gözlense de, yaşadığımız toplumda onun bir gereği olarak fiilen muhatabı olduğumuz hukukun, toplumsal geleneklerden gelen ve kök değerler dizisinden (*paradigma*) beslenen bir ahlâk üzerine temellendiğini gözden kaçırmamamız gerekmektedir.<sup>69</sup>

Post-modern bakış açısında, tartışma kapalı devrede süregideceği için hukukun üstünlüğüne ilişkin bir tartışmanın ne faydalı ne de verimli olacağı savunulmaktadır. Bu bağlamda, yaşanan gerçekliği meşrûlaştıran en önemli şeyin, gerçekliğin önerdiği hukuk olacağı öne sürülür. Hukuk ise, ilk olarak, neyin tartışılıp tartışılmayacağına karar verecek ve sonrasında da gündeme alınacakları seçecektir. Dolayısıyla hukuk, gerçekliği sorgulamanın yanı sıra bu gerçekliğin meşruiyetini de tartışmak mecburiyetindedir. Bu bakımdan, hukukun dönüştürebilme kabiliyeti, hukukun kendi meşrûluğunu sorgulama bağlamında olabilir.<sup>70</sup>

Post-modernizm, belirsizliği, güvensizliği ve sınırlılığı karakter edinmiştir. Ona göre, «yerel bilgi» ve «yerel kültür» gibi tanımlamalar büyük önem taşır. Dolayısıyla, yerelin

66 HEYWOOD, 2013, s. 306.

67 HEYWOOD, Andrew, *Siyaset*, Ed. Buğra KALKAN, Adres Yayınları, Ankara, 2007, s. 90; HEYWOOD, 2013, s. 306. "Post-modernizm doğası itibarıyla birleşik bir düşünce sistemini oluşturmasa da, hakikat iddialarına karşı temel tavrı tüm bilginin kısmî ve yerel olduğu şeklindeki genel bir varsayımdan kaynaklanmakta olup, bu görüşü toplulukçuluğun (komüniteryanizm) belli biçimleri ile paylaşır. Post-yapısalcılık, bazen post-modernizm yerine de kullanılan bir terim olarak, tüm fikir ve kavramların karmaşık iktidar ilişkileri içinde sarmalanmış bir dil/söylem içinde ifade olunduğunu vurgular." HEYWOOD, 2012, s. 138.

68 TABANOĞLU, 2015, s. 467.

69 TABANOĞLU, 2015, s. 469.

70 TABANOĞLU, 2015, s. 469.

ve de etnisitelerin korunması gereklidir. Yine post-modernizmde, «akıl» da artık «iyi» gibi çoğul olmuş ve değersizleştirilmiştir. Genelgeçer evrensel ilkeler yoktur. Kaldı ki, böylesi evrensel ilkelerin bulunmayışına ilişkin arayışlar, beyhude bir çaba olarak görülür. Dahası, evrensel düşüncenin varlığı, anlaşmayı olanaksız hâle getirir. Dünyada farklı farklı söylemler vardır ve bunlar birbiriyle çatışma içerisindedirler. Evrensel genelgeçerlik, sistemlerin kendi içinde işlevsel açıdan kapalı veya sadece bilgisel açıdan birbirlerine açık oldukları nedeniyle, farklı sistemler içerisindeki iletişimi olanaksız kılacaktır. Bu durum, nesnellüğün reddi kadar maddi gerçeğin inkârına kadar varabilir.<sup>71</sup>

Post-modernizm, *doğru* ve *gerçeğin* pek çok çeşidi olduğunu (yani çoğulluğunu) kabul eder. Bunun anlamı, farklı kültürler ve farklı insanlar için farklı doğrular ve gerçeklerin olacağıdır. Fakat bu iddia, esasen mutlak doğru ve gerçeğin terkedilmesini savunup hattâ “*doğru ve gerçek yoktur*” (!) derken, aslında “*doğru ve gerçeğin olmadığı*” (!) şeklindeki savunusunu, bizatihî doğru ve gerçek hâline getirmektedir. Bu da görüleceği üzere paradoksal bir önermedir ve kavramsal açıdan çelişki doludur.<sup>72</sup>

Post-modern hukuk teorisi, klasik teorileri birer üst-anlatı şeklinde ele alıp yok saydığı için hem *özne-nesne* hem de *olan-olması gereken* ayrımını da kabul etmemektedir. Hukuk uygulaması açısından post-modern hukuk teorisi, kendisini harici gözlemci olarak varsayar. Bu bağlamda, post-modern hukuk teorisi, (1) hukukun gözlemlenmesinde devletçi ve millî bir devletin sağladığı bir birliğin kalmadığını, (2) hukukun çoğulculuğunu, (3) toplumun giderek küçük parçalara ve hattâ parçacıklara ayrıldığını, (4) rasyonelliklerin içsel olarak birbirleriyle çatıştığını, zikredilen küçük parçacıklarda ise kendine has mantıkların ortaya çıktığını savunur.<sup>73</sup>

Ortada gerçekten bir “*post-modern hukuk teorisi*” vardır denebilirse, bu teorinin, esaslı bir anti-temelcilik (*anti-fundamentalism*) ve radikal kurguculuk (*construcktivism*) üzerinden kendisini temellendirdiği görülecektir. Fakat bunu yaparken de, bu esaslarını bilim teorisinden alarak kendi metodolojisine *-ki bir metodoloji onun söyleminde anlamsız ya da yoktur-* aktardığı görülecektir.<sup>74</sup>

Netice olarak ifade edilebilir ki, hukuk da aynen ahlâk gibi belirli bir dilsel bağlamda ve karşılıklılık içinde değerlendirilebilir. Bunun anlamı, her ikisinin de genelgeçer kurallarının olabileceğidir. Belirtmek gerekirse, tarafların iddialarını aşan bir karar, adaletsizlik doğurabilecektir.<sup>75</sup> Hukuk, ilkesellik ile rasyonellik ya da tarafsızlık ile yansızlık iddiası ile değerlendirilecekse eğer, bu, nesnellikten ziyâde baskıya, hiyerarşiye, aldatmaya ve sömürüye neden olabilecektir. Amerikan Hukukî Realistlerinden olan Oliver

71 TABANOĞLU, 2015, s. 469.

72 “Post-modernizm suje-obje ayrımını kaldırmaya çalışarak, özneyi yerinden ederek, insanı insanlığın yattığı dilsel yapı içinde hapsedmeye çalışmakta, bunun yanında dilsel yapıyı beyinde taşıyan beyindeki gerçeğinin dışında gerçek olmadığını iddia ederler, bu noktada maddi gerçeği inkârı kadar varırlar. Derrida'nın veciz anlatımıyla “metnin dışında gerçek yoktur” ifadesiyle gerçek inkâr edilmekte ve post-modernizm, idealizm-materyalizm çatışmasında nesnellüğün reddi ile koyu idealist bir saf tutmaktadır.” HEPER, 2015, s. 5.

73 HEPER, 2015, s. 5.

74 HEPER, 2015, s. 5.

75 HEPER, 2015, s. 5.

Wendell HOLMES'a<sup>76</sup> göre, “genel kurallar somut olayları karara bağlamaz”.<sup>77</sup> Bunun haklılık payı, aslında her kararın bir yorum işi olduğundan ya da her kararın belirli bir siyasal perspektifte ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu durumu, değerleri yok sayarak veya değerden bağımsız bir hukuk mantığıyla rasyonelleştirmek, sorunu çözmekten ziyâde bizi daha büyük sorunlara doğru yönelterek *tarafgir* bir konuma sokabilecektir.<sup>78</sup>

Özetle, (1) post-modernizm konusunda bitmek tükenmek bilmeyen nev’i şahsına münhasır akademik tartışmalar; (2) post-modernizmin yeni bir şey meydana çıkarmaması ve çıkarmadığı gibi sürekli olarak geçmişini ya da var olanı tekrarlaması veya onu yıkmaya çalışması; (3) post-modernizmin sahip olduğu kendi içinde var olan içkin çelişkiler, post-modernizmi gitgide zayıflatan hattâ öldüren niteliklerden olmuştur. Bu bağlamda, bir “sonuç” var mıdır; yoksa sonuç, aslında bir “hiç” midir mevzusu, okuyucunun takdirine bırakılmıştır.

---

#### KAYNAKÇA

---

- AKBAŞ, Kasım, **Hukukun Büyübozumu**, 1. Baskı, Notabene Yayınları, İstanbul, 2015.
- AKI, Emine İrem, **Amerikan Hukuki Realizmi Çerçevesinde Hukuki Belirsizlik**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- AKMAN, Şefik Taylan, **Hukuk ve Politika İlişkisi - Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.
- BAUMAN, Zygmunt, **Cemaatler - Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayışı**, Çev. Nurdan SOYSAL, 1. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 2016.
- BAUMAN, Zygmunt, **Postmodern Etik**, Çev. Alev TÜRKER, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- BAUMAN, Zygmunt, **Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları**, Çev. İsmail TÜRKMEN, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.
- BAUMAN, Zygmunt, **Yasakoyucular ve Yorumcular**, Çev. Kemal ATAKAY, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.
- BAUDRILLARD, Jean, **Simülakrlar ve Simülasyon**, Çev. Oğuz ADANIR, 7. Baskı, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2014.
- EAGLETON, Terry, **Postmodernizmin Yanılsamaları**, 3. Basım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Edebiyat Teorileri Ders Notları: Postmodernizm*, [www.ibu.edu.ba/assets/userfiles/tli/docs/POSTMODERNİZM.doc](http://www.ibu.edu.ba/assets/userfiles/tli/docs/POSTMODERNİZM.doc) (Erişim Tarihi: 29.05.2016).
- GAZO, Ernest Wolf, “Postmodernizmin Aydınlanmayı Eleştirisi”, Çev. Şefik DENİZ, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 1992, Cilt: 1, No: 1, (s. 1-16).
- HEPER, Altan, “Postmodernizm ve Hukuk -Kısa Bir Bakış-”, **Hukuk Kuramı**, Yıl: Mart-Nisan 2015, Cilt: 2, Sayı: 2, (s. 1-6), [http://www.hukukkurami.net/editor/Sayi\\_8/08\\_01\\_heper.pdf](http://www.hukukkurami.net/editor/Sayi_8/08_01_heper.pdf) (Erişim Tarihi: 14.04.2017).

---

76 MURPHY, John W., **Postmodern Toplumsal Analiz ve Postmodern Toplumsal Eleştiri**, Çev. Hüsamettin ARSLAN, Eti Kitapları, İstanbul, 1995, s. 161.

77 Tam adıyla Oliver Wendell HOLMES, Jr., Amerikan Yüksek Mahkemesi’nde (Supreme Court) yardımcı yargıçlık görevi yapmış Amerikalı bir hukukçudur.

78 COTTERRELL, 1992, s. 211.

- HEYWOOD, Andrew, **Siyaset**, Ed. Buğra KALKAN, Adres Yayınları, Ankara, 2007.
- HEYWOOD, Andrew, **Siyasetin Temel Kavramları**, Adres Yayınları, Ankara, 2012.
- HEYWOOD, Andrew, **Siyasî İdeolojiler**, 5. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2013.
- KALE, Nesrin, "Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru, Dünya Neyi Tartışıyor -2- Yeni Düşünce Hareketleri", **Doğu Batı Dergisi**, Yıl: **2002**, Mayıs-Haziran-Temmuz, Sayı: 19.
- KIZILÇELİK, Sezgin, "Postmodernizm: 'Modernlik Projesine Bir Başkaldırı'", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Yıl: **1994**, 30 Ekim 1994.
- KRISHAN, Kumar, **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma - Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, 3. Baskı, Çev. Mehmet KÜÇÜK, Dost Kitabevi, Ankara, 2010.
- LARRAIN, Jorge, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, Çev. Neşenur DOMANİÇ, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1995.
- MURPHY, John W., **Postmodern Toplumsal Analiz ve Postmodern Toplumsal Eleştiri**, Çev. Hüsamettin ARSLAN, Eti Kitapları, İstanbul, 1995.
- STEDMAN-JONES, Sue, "Görecelik/Saltçılık", **Temel Sosyolojik Dikotomiler**, Çev. Şevket YAVUZ, Ed. Chris JENKS, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, **2002** (s. 178-198).
- TABANOĞLU, H. Serdar, "Postmodernizm ve Hukuk 'Boyutlar Arası Bir Geçişe Yaklaşım Denemesi'", **Genç Hukukçular Hukuk Okumaları**, Yıl: **2015**, (s. 445-470), <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimleri/82.pdf> (Erişim Tarihi: 14.04.2017).
- THOMAS, Helen / WALSH, David F., "Modernlik/Postmodernlik", **Temel Sosyolojik Dikotomiler**, Çev. Mehmet Süheyl ÜNAL, Ed. Chris JENKS, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 2002 (s. 492-527).
- TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, "Amerikan Hukuki Realizm Akımı", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl: **2000**, Cilt: 58, Sayı: 1-2, İstanbul, (s. 79-95).
- TÜRKBAĞ, Ahmet Ulvi, "İki Soruda Postmodernizm ve Hukuka Yansımaları", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Yıl: **2003**, Cilt: LXI, Sayı: 1-2, (s. 175-183), <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuhfm/article/download/1023004105/1023003702> (Erişim Tarihi: 14.04.2017).
- UZUN, Ertuğrul, "Amerikan Hukukî Realizmi", **Çağdaş Hukuk Düşüncesine Giriş**, Ed. Ertuğrul UZUN, İthaki Yayınları, İstanbul, **2015**, (s. 75-89).
- UZUN, Ertuğrul, **Hukuk Göstergelimi**, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- YÜKSEL, Mehmet, **Modernite Postmodernite ve Hukuk**, 2. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004.
- TÜRKBAĞ, **2003**, s. 182.

